

ISSN:1306-3111
e-Journal of New World Sciences Academy
2012, Volume: 7, Number: 4, Article Number: 4C0148

NWSA-HUMANITIES

Received: March 2012

Accepted: September 2012

Series : 4C

ISSN : 1308-7320

© 2010 www.newwsa.com

Süleyman Koyuncu

Mufti Aksaray

koyuncusuleyman@hotmail.com

Aksaray-Turkey

**EMİR-NEHİY KAVRAMLARINA GÖRE MÜMİNLERİN GÜNAH PROBLEMLERİNE KELAM
BAĞLAMINDA BİR BAKIŞ**

ÖZET

Müslüman bir insanın amelleri arasında her zaman bir denge bulunmayabilir. Davranışları bazen taat, bazen isyan tarzında zuhur edebilir. Bir Müslüman işlediğinin günah olduğunu biliyor ve inkâr etmiyorsa, işlenen büyük günah sahibini küfre sokmaz, fakat Allah'a tevbe edinceye kadar günahkâr olmaktan kurtulamaz. İslam da emirler esas, yasaklar ise emirleri tekmil eder ve tali derecede bulunur fikrinin özünü sunmaya çalıştı. Üzerinde durmak istediğimiz konu, büyük günahın Müslüman'ı küfre sokup sokmayacağıdır. İşte biz de bu araştırmamızda müminlerin günah problemini ve çözümünü, ayet ve hadislerin ışığında ve kelam bilginlerinin görüşleri çerçevesinde vermeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Müslüman, Emir, Nehiy, Büyük Günah, Günahkâr, Küfür.

**A VIEW OF BELIEVERS SIN PROBLEM WITHIN THE CONTEXT OF
ULTERANCE ACCORDING TO ORDER AND PROHIBITION CONCEPTS**

ABSTRACT

There may not always be a balance between the deeds of a Muslim person. His deeds may sometimes be in the form of obedience and sometimes in the form of insurrection. If a Muslim person knows that the behavior he is committing is a sin, and if he does not deny this, even the great offence does not take him to infidelity. However, he cannot be free from being a sinner until he swears to give up his sin. We tried to present the core idea that the orders in Islam are the basic elements; and the prohibitions strengthen the orders and therefore are regarded as second level. The point we would like to emphasize is that, whether a bigger sin would cause a Muslim to become a profane person or not. In this study we aimed to find a solution to the problem of committing a sin by the believers in the light of verses of the Quran and Hadiths and the viewpoints of Kelam scholars.

Keywords: Muslim, Order, Prohibition, Great Offence Sinner, Infidelity.

1. GİRİŞ (INTRODUCTION)

Emir, bir işi bizzat isti'la yoluyla talep etmektir. İsti'ladan maksat, emredenin, emredilenden üstün olmasıdır. Arapça da emir sigası, sülasi (binası üç harfli) fiillerde if al (yap) ve li yefal (yapsın) kipleriyle yapılır (Zeydan, 1999:292; el Kadı, 1988:141-142; Ebu Zehra, 1973:175). Hem fakihlere hem de kelamcılara göre isti'la kavramı hakiki olsun, mecaz olmasın diye kaydedilmiştir. Çünkü emir sigaları bu itibarla sözde hakiki (yani talebe delalet eder), talebin dışındaki şeylere delaletleri mecaz yoluyla (Hudari, 1987:194). İrşad, tehdit, küçümseme ve dua gibi maksatlar için emir kiplerinin kullanılması mecazi bir şeydir.

Emir sigası, bir fiilin ömürde bir defa yapılmasının farz oluşuna delalet etmediği gibi, söylendiğinde çokluk ve tekrara da delalet etmez. Çünkü emredenin maksadı fiillerde çokluk ve tekrar değil, emredilenin meydana gelmesidir. Bu maksat da, herhangi bir zamanda fiil bir defa meydana gelirse hâsıl olur (Abdülvehhab Hallaf, 1986:195). Ancak emir sigaları ayetlerde tekrarın gereğini gösteren bir karineye sahipse o zaman emir sigası tekrar ifade eder.

Nehiy ise, sözlükte men etmektir. İstılahta, la tef al (yapma) kipiyle yine isti'la cihetiyle bir şeyi yapmaktan alıkoymaktır (Hudari, 1987:194). Maâni (Kur'an edebiyatı) ilminde de emir ve nehiy kavramları aynı fıkihtaki gibi tanımlanmış ve aynı manaya gelmektedir (Emin, tz, 179:187). Kur'an'da çok sayıda emir ve nehiy sigalarını içeren ayet vardır. Örnek olarak; "Rasûlüm! Sana vahyedilen Kitab'ı oku ve namazı kıl" (Ankebut, 29/45) ve "Zinaya yaklaşmayın, zira o, bir hayâsızlıktır ve çok kötü bir yoldur." (İsra, 17/32) ayetlerini verebiliriz.

Emir ve Nehiy, iyiyi ve kötüyü ifade ettiğine göre, insanı bu iki alana iten bir meylin varlığı bütün ekollerce kabul edilmiştir. Risalet müessesesini inkar etmelerine rağmen Brahmanlar, insanı iyi ve kötüye iten bir gücün varlığını kabul ederler (Wolfson, 2001:483). Adı geçen bu itici güç bir Mutezile olan Nazzam'da (öl.231/845) "Hatıranî Teorisi" yani insanda iyiyi ve kötüye teşvik eden hatırlatıcı bir güç olduğu ortaya konulmaktadır (Wolfson, 2001:485).

İnsanın iyi ile kötü, masiyet ile taat arasında herhangi bir yöne meyli ve o şeyi yapma hürriyetinin olup olmaması konusunda kelam ekollerinin bakış açıları farklıdır. Cebriye, insan hürriyetini tanımazken (Taftazani, tz:142; el Kadı, 1988:137-138), Mutezile geniş bir hürriyet öngörür (es Sâbûni, 1988:135; el Kadı, 1988:137-138). Ehl-i Sünnet'ten Maturidiyye, ihtiyariyle insanın iyi ya da kötü seçimini kendisinin yaptığını, bu seçimi Allah'ın ezeli iradesiyle onayladığını söyler ve buna "kesb" adını verir (Gölcük ve Toprak, 1987:167; Taftâzâni, tz: 143; el Midâni, 1997:146; Matûridi, 1953:12-13). Eş'ariyye ise son derece temkinli yaklaşarak hürriyetçilerle diğerleri arasında, ama biraz daha Cebriyeye yakın bir yol izlemeye çalışır. İnsan hürriyetini kabul etmekle beraber bunu açıkça ifade etmekten kaçınır (el-Bağdadi, 1927:104). Mutezile'ye göre hürriyet tamamen insana ait olmazsa emir - nehiy ve peygamberlerin gönderilmesi batıl olur (Muhammed Ahmed, 1988:314). Mutezile bu görüşüyle aşılması kabil görülmeyen bir çıkmaza girmektedir. Kur'an'da "O, her şeyin yaratıcısıdır" (En'am suresi, 6/102) ve "Oysaki sizi ve yapmakta olduklarınızı Allah yarattı" (Saffat suresi, 37/96) mealindeki ayetlere göre Allah'ın yaratıcılığı her zaman devam etmektedir ve her şey O'nun elindedir. Kullara düşen sadece dilemektir, kesptir. Eğer böyle olmazsa, felsefecilerin dediği gibi Allah yaratır, bir daha da işleyişe karışmaz (Küçük, 1974:43,54) gibi, muattal bir mana çıkar. Bunun aksi düşünülürse, o zaman vahiy zincirinde eksiklik, zulüm varmış gibi algılanır. Hâlbuki "Kim iyi bir iş yaparsa, bu kendi

lehinedir. Kim de kötülük yaparsa aleyhinedir. Rabbin kullara zulmedici değildir" (Fussilet suresi, 41/46) ayeti bunu reddetmektedir.

İnsanın bu hali Kur'an'da açıkça ifade edilir. "Kişiye ve onu şekillendirene, sonra da ona iyilik ve kötülük kabiliyeti verene and olsun ki; kendini arıtan saadete ermiştir. Kendini fenalıklara gömen de ziyana uğramıştır." (Şems suresi, 91/7-10) ayette geçen ve doğru yoldan dönmeyi, her türlü nizamsızlığı ve şerri ifade eden "fücur" ile bunun zıddı olan ve Allah'ın korumasıyla bütün fenalıklardan dönmenin ismi olan "takva"nın, insana yaratılışında ilham edildiği ve dolayısıyla insanın; iyi kötü, taat ve masiyet gibi iki ayrı alana girebileceği bir kabiliyet içinde yaratıldığı anlaşılmaktadır. Böylece Allah, şerrin insan ruhuna zarar verdiğini ve sakınmak gerektiğini, takvanın tamamen iyilik olduğunu ve yapılma zorunluluğunu insana telkin etmiş, kalbine bu bilgiyi yerleştirmiştir. Yani bu, insanın kalbine konulan kâr - zarar duygusudur (Yazır, 1935/7:5857-5858).

Şer insan ruhunu rahatsız eder, hayır ise inşirah verir. Fakat insan her zaman akıyla bunları birbirinden ayırt edemez. Sınırlarını aşınca akla göre tercih edilen bir şey, kimine göre güzel, kimine göre de çirkin olur. Her ne kadar akıl ilmin kaynağı ve teklifin dayanağı olsa da aklın eli, şeriatsız ancak bir yere kadar uzanabilir (Nesefi, 1993:27; Taftazani, 1989/1:492). Ancak Kur'an ve sünnet ışığında hak fikriyle düşünüldüğünde, iyi herkes için iyi, çirkin de herkes için çirkin olarak tebarüz eder. Buna rağmen şerri sürekli işleyen bu ısrarından dolayı "Allah onların kalplerine mühür vurmuştur" (Bakara suresi, 2/7) ayetinin kapsamına girer. "Biz ona iki de yol gösterdik." (Beled suresi, 90/10) ayetinde geçen iki yol kavramının ne olduğunun adı konulmamıştır. Ancak ondan sonra gelen Şems suresinin 10. ayeti, bu iki yolu açıklar ve bir nevi onun tefsiridir. İki necd (iki yol), biri şer olan fücur, öbürü de hayır olan takvadır. Hidayet de bunları ilham ve beyan ile fücurdan nehiy ve takvayı emirdir (Yazır, 1935/7:5859; Şevkânî, tz/5:444; Kadı Beydavi, tz/2:589; İbn Kesir, 1918/3:641). Ancak en Nesefi (öl.508/11İ5) Tebsiretü'l Edille isimli kitabında, ilham, mezhep ve dinlerin sağlıklı olmalarını bilmenin kaynağı kabul edilirse, o zaman, her önüne gelen zihni bulanık ve kalbi eğri, kendi arzu ve hevesini kullanarak, kendi görüşlerinin doğruluğunun böyle ilham edildiğini, hasmınınsa yanlış olduğunu söyleme cüreti bulur demektedir (En Nesefi, 1993:34-35).

Kur'an ve sünnetin tespit edip ortaya koyduğu doğru ve yanlış yolun temsil ettiği bir anlayış üzerinde bulunan insan, davranışları sonucu bu iki yoldan birine girer (Ülken, 1983:63; Taylan, 1983:87; Aydın, 1987:200). Bu iki yoldan biri en yüksek merteye olan emredilenleri olmazsa olmaz anlayışı içinde mutlaka yapmak ve yasakları terk etmekle ulaşılan en yüksek merteye, diğeri en alt merteye olan ve insanın inançtaki yapısal bozukluğunu ifade eden en alt derecedir.

Her iki merteye, yap-yapma olarak göz önüne alındığında, ilk önce yap emrine uymamanın önemi ortaya çıkar. Yani, Allah'ın emirlerine karşı gelmek, yasakladıklarını yapmaktan daha büyük bir suçtur. Bu kıyas genelde taat ve masiyet olarak bakıldığında böyledir. Yoksa kuşluk (duha) namazını terk etmek, adam öldürmekten daha büyük bir suç değildir. Burada esas maksat, emre itaat edenin masiyetten de sakınma imkânı bulmasıdır.

2. ÇALISMANIN ÖNEMİ (RESEARCH SIGNIFICANCE)

İnsanlar hem iyilik hem de kötülük yapabilecek kapasitede yaratılmıştır. Allah iyiyi de kötüyü de insan ruhuna ilham etmiştir. Bu açıdan insana bakıldığında Müslüman toplum bireyleri her iki durumu da yansıtabilmektedir.

İnsan hayatında inişler-çıkışlar vardır. Her günah işleyen, hata eden insanın bir müddet sonra hatalarından vazgeçip mütegayyin olduğu, hayırlı işler yaptığı çok vuku bulan bir husustur. İnsanları yaptıkları hatalarından dolayı asla yargılamamalıyız. Çünkü bu davranışımız onların pişmanlıklarını ve tevbe etmelerini geciktirebilir. Buna kimsenin hakkı yoktur. İnsanları hata ve sevaplarıyla beraber sevmek ve onları öyle kabul etmek, onları asla dışlamamak doğruyu bulmanın en hızlı yoludur.

Toplum yargısı denilen bir gerçeğimiz vardır. Bu yargıda toplum bazen ileri gidebilmektedir. Bu yargısız infazdan insanları korumak, büyük - küçük günah işleyenlerin vahiy önündeki durumlarını ortaya koymakla ancak mümkündür. Bu makalemizde Kur'an ve Sünnetin ışığında kelimelerimizin ortaya koydukları doğruları vermeyi hedefledik. Buna göre; Müslümanın işlediği büyük günahlar, inkar etmediği takdirde Müslümanı küfre sokmaz. Şayet büyük günah işleyen, işlediği günahın kendince bir sakıncasının olmadığını söyleyerek ilahi Vahye karşı tavır alırsa o zaman küfre girer. İşlenen küçük günahları, yapılan iyilikler izale edebilmektedir. Müslüman, işlediği günahların affı konusunda Allah'ın af ve rahmetinden ümit kesmemelidir. Allah'ın affedemeyeceği nitelikte bir günah mevcut değildir. Allah'a ortak koşmak, Allah'a iman etmekle, diğer günahlar da tevbe etmekle ortadan kalkar, günah niteliğini kaybeder.

3. GÜNAHIN KAYNAĞI PROBLEMİ (THE PROBLEM OF SOURCE OF SIN)

Günah işleyen insanın, tevbe açısından konumunu ortaya koyabilmek için, günahın kaynağını bilmek önemlidir. Hz. Âdem (a.s.) ile İblis'in durumu bunun en açık örneğini teşkil eder. Hz. Âdem (a.s.) yasaklandığı ağaçtan yiyerek yasağı deldi, yeme şeklindeki yasağa taalluk eden emre itaatsizlik yaptı, sonra tevbe etti ve tevbesi kabul edildi. Ama İblis, Allah'ın, Âdem'e secde et emrine karşı gelerek büyüklük tasladı, secde emrini terk etti, tevbe de etmedi ve lanetlendi. Daha doğrusu tevbe etmeye muvaffak olamadı. Bunun sebebi ise, emre karşı koymaktan doğan günahın kaynağıyla, yasağı, nefsine uyarak yapmaktan doğan günahın kaynağı arasında fark oluşudur.

Allah'ın yasakladığı bir şeyi irtikâp sebebi, genellikle şehvet ve ihtiyaçtır. İmam-ı Azam'a göre (doğ.80/ öl. 150)'de şehvet günah işlemeye en büyük etkidir (Şehvet sadece karı-koca ilişkisi değil dünyalığa karşı duyulan genel arzudur). Ona göre akla hâkimiyet kuran birçok şiddetli arzu, mümini Allah'a karşı asi durumuna düşürmektedir (Ebu Hanife, 1981a:25; Kadı, 1988:137).

Emredilene terk ederek karşı koymanın günahının kaynağı ise genellikle büyüklük taslamak ve üstün olma iddiasıdır. Kibir ise nice insanları saltanatlarıyla beraber tarih sahnesinden en acı bir şekilde silip götürmüştür. Kur'an'da "Ey Muhammed! Bu sana anlattıklarımız, kasabaların başından geçenlerdir. Onların bir kısmı hâlâ duruyor, bir kısmı ise silinip gitmiştir." (Hud suresi, 11/100) buyrulmaktadır.

Peygamber (s.a.s.) de "Kalbinde zerre kadar kibir taşıyanın Cennet'e giremeyeceğini, tevhit inancı üzere ölenin ise, zina etse de, hırsızlık yapsa da Cennet'e girebileceğini" (Müslim, 1977/I:381, Hadis No:147) beyan etmekle, kibirle emre karşı koymanın ne denli tehlike olduğuna işaret etmiştir.

Kibir, kendini büyük gösteriş, büyüklük, kendini başkalarından üstün olmadığı halde üstün görme ve tutma hastalığıdır. Bu hastalık,

insanın karakter yapısını bozan, altüst eden, ruhun çöküşünü ve ruhun kuvvetleri olan iffet, şecaat ve hikmetin de ruha bağlı olarak çöküşünü hazırlayan sâri bir illettir.

Manevî açıdan iflas eden kalp ve ruh, alanlarını dolduran, aklı ve zihinsel fonksiyonları kilitleyen amansız bir hastalıktır. İşte bu hastalık emre karşı koymayı öngörür ve onun değişmez kaynağıdır.

Günah işlemeye sebebiyet veren başka bir husus ta şehvettir. Şehvet, her türlü nefsanî istek ve arzuyu ifade eder. İçsel ve dışsal olarak insanı alakadar eden bütün arzular şehvet kavramıyla Kur'an'da yer alır. "Kadınlara, oğullara, kantar kantar altın ve gümüşe, nişanlı atlar ve develere, ekinlere karşı aşırı sevgi beslemek (hubbu's şehvât) insanlara güzel gösterilmiştir." (Al-i İmran suresi, 3/14) ayette tek tatad edilip açıklanan her şey dünya hayatına ait ve insan için yaratılan şeylerdir ki, nefsanî istek ve arzuyu celbeder, kendine çeker. Bunlardan kural dışı yararlanmak günah noktasını teşkil eder. İnsan günahın eşiğine, insanî istek ve arzuları, his ve heyecanları aklına galip geldiği an gelir ve ondan içeri girer. Günah işler ve günahkâr olur. Sorumluluğunu unuttur. Fakat inkar ederek, büyüklük taslayarak yapmadığı ve sadece nefesine mağlup olduğu için her zaman tevbesi umulur ve kabul edilir. Kibir ise, Allah'ın azametini kafa tutmaktır. İşte İblis'in, Ebu Cehil'in, Firavun'un düştüğü hata budur. Şevkânî (öl.1250 H.) Fethu'l Kadir adlı eserinde "Kibir, Allah'ın sıfatlarında övgü manasına, yaratıkların sıfatlarında ise zem (yergi) manasına gelmektedir." (Şevkani, tz/5:208) diyor. Demek ki Kibriya sadece Allah'a aittir. İnsanlar Kibriya vasfını kullanamaz ve de taşıyamazlar. İnsanlar için öngörülen tek şey tevazudur.

Öyleyse emre uymak, yasaklardan sakınmaktan Allah katında daha sevimidir. Yapınız emrine uymanın daha sevgili, yapmayınız emrine aksi bir hareketin son derece sevimsiz olduğuna delalet eden naslardan bazılarını aşağıya alıyoruz. Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmaktadır: "Allah'a en sevgili amel, vaktinde kılınan namazdır." (Müslim, 1977/1:360, Had. No:140). Başka bir hadiste ise Peygamber (s.a.s.), "Size amellerin en hayırlısı, Allah nezdinde (sevap bakımından) en çok ve en temiz olan, derecelerini en ziyade yükselten ve sizin için altın ve gümüşü infak etmekten ve harp meydanlarında düşmanlarınızla karşılaşp (İ'la-i Kelimetullah uğrunda) onların sizin boyunlarınızı, sizin de onların boyunlarını vurmanızdan daha hayırlı amelleri haber vereyim mi?" diye sordu. Ashab: "Evet, Ya Rasulallah" dediler. Resuli Ekrem (s.a.s.): "Allah'ı zikretmektir" (Nevevi, 1979/2:41. Hadis No:1470) buyurdular.

Bu alanda örnek olarak şu ayetleri verebiliriz: "Allah, kendi yolunda kenetlenmiş bir duvar gibi saf bağlayarak savaşıları sever." (Âl-i İmran suresi, 3/134). "Allah da güzel davranışta bulunanları sever." (Âl-i İmran suresi, 3/134). "Her işte adaletli davranın. Şüphesiz ki Allah, adil davrananları sever." (Hucurat suresi, 49/9). "Allah sabredenleri sever." (Âl-i İmran suresi, 3/146).

Görüldüğü gibi güzel amellerle sevgi yan yana konulmuş, Allah'ın ancak iyi işlerden hoşlandığı adı geçen naslardan anlaşılacaktır. Öte yandan birçok ayette de hoşlanmadığı fiillerle hoşnutsuzluğunu göstermiştir.

Buna da şu ayetleri örnek verebiliriz: "Allah bozgunculuğu sevmez." (Bakara suresi, 2/205). "Çünkü Allah, kendini beğenip böbürlenen kimseleri sevmez." (Hadid suresi, 57/23). "Sakın aşırı gitmeyin, çünkü Allah aşırıları (haddi aşanları) sevmez." (Bakara suresi, 2/190). "Allah kötü sözün açıkça söylenmesini sevmez. Ancak haksızlığa uğrayan başka." (Nisa suresi, 4/148). "Allah kendini beğenen ve daima böbürlenen kimseyi sevmez." (Nisa suresi, 4/36) mealindeki ayetlerden de anlaşılıyor ki Allah'ın hoşnutluğu iyi

amellerle, hoşnutsuzluğu da kötü ameller karşılığındadır. Yasakları terk etmek, nefse hâkim olmak önemli olmakla beraber, esasen nefse ağır gelen emirleri yerine getirmek ve onları hayata geçirmek çok daha önemlidir. Bundan dolayı Allah Kur'an'da sevgisini iyi amellerle, hoşnutsuzluğunu da yasaklarla beraber zikretmiştir. Bunun sebebi, Allah'ın emrettiklerini yapmanın bizzat maksat oluşu, kötülükleri terk etmenin bizzat maksat olmayışıdır (Cevziyye, 1986:155).

Kötülüklerin terki tali derecede bir iştir ve emirlerin tamamlanması ve kemale erdirilmesi içindir. Kötülüklerin, şerhlerin yaratılması elbette birçok hikmete binaen gereklidir ki Allah yaratmıştır. Her kötülük iyiliklerin kıymetini artırır, iyiliklere yönelmesini temin eder. Karanlık aydınlığın kıymetini artırır, nimet oluşunu ortaya koyar. Soğuk sığağın derecesi için gereklidir. Hürriyetin var olması hapishaneyi azap haline getirir. Demek ki iyiliklerin karşısında kötülüklerin olması tali derecede onların kıymetini, lezzetini artırır ve nimet oluşunu ortaya çıkarır. Daha doğrusu iyi ve kötü davranışlı insanların temyiz ve ayrılımlarını sağlar.

Kâinatta zıtlar iç içe yaratılmıştır (Nesefi, 1329:31). Adı geçen hikmetler bu sayede gerçekleşmektedir. Fakat eşyada esas olan ibahiyet olduğu gibi, aynı zamanda eşyada hâkim olan güzelliştir. İşte bu güzelliği güzellik olarak hissettiren ve görmemizi sağlayan çirkinliktir. Bir bakıma güzeli güzel gösteren çirkin de güzeldir. Netice olarak emirlere uymak, güzeli seçmek, yasağı terk etmekten önce gelir. Demek bizzat maksat olan iyilikler ve güzelliklerdir.

Emredileni işlemek, zatında bizzat itaat edilme, uyulma zorunluluğu olan şeydir. Fakat yasaklanana terk etmek ise emredileni tekmil eder, tamamlar. Kötü şeyler emredilenin yapılmasını ihlal ettiği, kurallarını çiğnediği veya emre yönelmeyi zayıflatıp engellediği veyahut da emre uyma çabasını eksilttiği, taat çevresinde emre karşı koyma duygusunu uyandırıp onu yoğunlaştırdığı için hikmeten yasaklanmıştır. Bundan dolayıdır ki Cenab-ı Hak içki ve kumarı, namazı kılmaktan ve Allah'ı anmaktan alıkoydukları, keseyi delip yuvaları yıktıkları, beden ve ruhen insanın şahsına, ailesine ve topluma zarar verdikleri için yasaklamıştır. Zaten uyarılar genelde bu çerçevede gelmiştir. Ancak yasağın illeti yine Allah'ın haram kılmasıdır.

Bir başka açıdan emredilen şeyleri yapmak, imanın kuvvetini muhafaza etmek ve imanın bekasını sağlamak içindir. Yasaklanan şeyleri terk etmek ise, imanın dengesini bozup itidalinden çıkarmasına ve imanın kuvvetini zayıflatıp şüphe ve tereddütlerin odağı haline getirmesine karşın, adı geçen kuvvete (emre) payanda olmak içindir (Cevziyye, 1986:156).

4. SEVAP VE GÜNAHLARDA DENGE PROBLEMİ

(THE BALANCE PROBLEM IN FAVOR AND SINS)

İnsanın günahlara bulaşmadan bir melek gibi yaşaması tabii ki güzeldir, ama bu her zaman böyle olmaz. Bu nedenle hem emredilenleri hem de nehyedilenleri beraber yapan bir kimse, eğer sevapları günahlarına galip gelirse kurtulması Kuran'a göre umulur. Ya da haklar kendisinden bir kısas sonucu alındıktan ve günahlarının karşılığında - eğer Allah dilerse - cezalandırıldıktan sonra kurtulur. Mezkûr ölçülere rağmen bir kimsenin kurtuluşa kavuşabilmesi emredilen şeyleri yapmakla ancak mümkündür. Fakat insan, kalbini ve beynini Allah'ı birleme esnasından boşaltırsa, şirk koşmasa ve Allah'ın dışında başka şeylere ibadet etmese bile yine cezadan kurtulamaz. Ateizmde olduğu gibi, tevhit gerçeğinden boş bir kalp ve kafa yapısı, değerleri inkârla eşdeğerdedir.

Ahirette sevaplar ve günahlar tartılacak, günahların ağır gelmesi cezanın, sevapların ağır basması ise mükâfatın zahiri sebebi olacaktır. Bununla ilgili ayetler vardır. "(Herkesin dünyada yapıp ettiğini) tartmak da o gün haktır. Artık kimlerin terazileri ağır basarsa işte onlar murada erenlerin ta kendileridir." (el-Âraf suresi, 7/8) ayeti ahirette amellerin tartılma gerçeğini ifade etmektedir. Ayrıca Karia suresi, ayet 6-9 ile Enbiya suresi ayet 47'de de, kıyamet günü adalet terazilerinin kurulacağı ve amellerin tartılacağı beyan edilmiştir.

Fakat bir de keyfiyet vardır. Keyfiyet metodu konusunda günah ve sevabın küçük ya da büyüklüğüne bakılmaz, ama o günah ve sevabın, Allah'ı ne kadar kızdırdığı veya memnun ettiğine bakılır. Yani işlenen günah küçük gibi görünebilir. Fakat keyfiyeti Allah'ı çok kızdırabilir ve Gayretullah'a dokunabilir. Bir şey Gayretullah'a dokunursa, Allah cezayı çabuklaştırır. Bir hadiste bu şöyle ifade edilir: "Şüphesiz Allah kıskanır, mümin de kıskanır. Allah'ın gayrete gelmesi ve hali hazır konumda değişiklik yapması, müminin Allah'ın haram kıldığı şeyleri yapmasıyla olur." (Seyyid Muhammed, tz:211, Hadis no:518). Allah mühlet verir, fakat hiçbir davranışı ihmal etmez. Bu rahmet anlayışı Gayretullah'a dokunana kadardır. Gayretullah hem kıskanmak, hem de harekete geçmek ve değiştirmektir. Allah'ı gazaba getiren cezayı da çabuklaştırmış olur. Keyfiyet konusunda ise çölde bir köpeği sulayan kimseden Allah'ın hoşnut olup onu başısladığı, hadislerde beyan edilir (Mansur Ali Nasıf, tz/5:18). Öte yandan yine Peygamber (s.a.s.), sahabeler tarafından kuş yavrularının yakalanmasına ve karınca yuvalarının yakılması sebebiyle karıncaların itlafına şiddetle karşı çıkmış ve bir daha olmamasını onlara tavsiye etmiştir (Mansur Ali Nasıf, tz/5:19).

Hedef günah işlenmeden iyi amelleri yapmaktır. Sevap ve günahın defterde yer alması halinde, tartı sonucu sevabın ağır basması esastır. Ama her zaman Allah'ın hoşnutluğu ve kızması konusuna dikkat etmek ve Gayretullah'a asla dokunmamak gerekir. Çünkü hiçbir kimse kendi mülkünde yersiz müdahaleyi istemez. Herkes kimin mülkünde kime karşı hata işlediğini bilmelidir.

4.1. Büyük Günah Karşısında Müslüman'ın Hukukî Durumu (The Juristical Position of a Muslim Against Big Sins / Kabaer)

İman etmesi için davet edilen kimse, tasdik de, tekzip de etmiyorum, sevmiyorum da kızmıyorum da, ne Allah'a ne de başkasına ibadet ediyorum dediği zaman, fiiliyatta olmasa bile sadece soyut olarak terk etmekle inkârcı durumuna düşer (İbn Teymiyye, 1986:73). Şayet hür irade sonucu bu ifadeler kullanılırsa, aynı zamanda fiili inkârcılık olarak da kabul edilir. Bir nevi pratik ateizmin yaptığı gibi, sanki inancı günlük yaşama sokmama ve inançsız yaşama gayreti gibidir. Bazen sıkıntı ve meşakkat gibi görünen ve kendisinden kurtulmak istenilen şey bizzat ilacın ta kendisi olabilir. Bu açıdan bakıldığında inanmak ve gereğini hayata geçirmek, insan ruhunu sükûnete kavuşturan, mutluluğa erdiren ve onu tatmin eden en birinci saik ve amildir.

Bunun aksine, Resulü tasdik ediyorum ve onu seviyorum, ona inanıyorum, buyruklarını tutuyorum, Allah'ın emirlerini de yerine getiriyorum fakat ne yazık ki irademden zafiyetinden şehvetim ve tabiatım bana hükmediyor, beni bırakmıyor ki Allah'ın yasaklarını terk edeyim. Allah'ın beni kesin olarak nehyettiğini ve yasaklarını yapmamı hoş karşılamadığını biliyorum. Bilmeme rağmen yasaklara karşı sabredemiyorum derse, bu davranışıyla inkârcı olmaz, sadece günahkâr olur (Cevziyye, 1986:157; İbn Teymiyye, 1986:71, Nesefi, 1329:25; İbn Ebi'l İz, 1988:316; Taftâzânî, tz:173; Maturidî, 1979:17; Aliyyu'l

Kari, 1979:176). Bu şahsın inanç önündeki durumu, bütün davranışlarında belirsizlik sergileyen birinci şahsın durumundan tamamen farklıdır. Bu son şahıs bir yönden itaatli olduğu, diğer yönden, yasaklananları inkârcı bir tavır almadan, sadece nefesine mağlup olarak yaptığı için sadece günahkar kabul edilmektedir.

Öte yandan Matûridiyye ve Eş'ariyye'ye göre, bir kimse kati delille sabit olan bir şeyi, küçük ya da büyüklüğüne bakılmaksızın inkâr ederse kafir olur, fikri ağırlıktadır (Lekânî, 1955: 258; İhnû Hûmam, 1979:15; Aliyyu'l Kari, 1979:176). Haramı helal, helali haram kabul etmeyi de bu cümleden kabul ederler. Küçük bir günahı, kale almayarak, biraz da küçümseyerek ısrarla işleyen kimse hakkında bazı Matûridî âlimleri aynı hükümle değerlendiren, Eş'ariler, sadece günahkâr olur, hükmüne varırlar (Lekânî, 1955: 254; Razî, tz:132).

Büyük günahlar Peygamber (s.a.s.) tarafından tatad edilmiş ve Hz. Peygamber bunların: Allah'a ortak koşmak, sihir yapmak, şer'i bir hak olmaksızın Allah'ın haram kıldığı bir nefsi öldürmek, faiz yemek, yetim malı yemek, savaştan kaçmak ve hiç haberi, ilgisi olmadığı halde namuslu kadına zina isnat ve iftira etmekten ibaret olduğunu söylemiştir (Müslim, 1977/I:373). Şemsettin Zehebî "el Kebâir" adlı eserinde büyük günahların sayısını yetmişlerin üzerine çıkarmış,¹ Taftazânî (öl. 792) ise, "Şerhu'l akaidi'n Nesefiyye"de "İsrarla işlenen küçük günah, büyük günah olur, istiğfarla eritilen büyük günah da küçük günah olur." (Taftazânî, tz:172) diyerek bir tanım ortaya koymuştur ki bu tanım Kur'an ve sünnetin özüne uygundur.

Kur'an'da, büyük günahlardan sakınıldığı takdirde tevbe edilmese bile, küçük günahların başışlanacağına işaret edilmiştir, "Eğer yasaklandığınız büyük günahlardan kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere sokarız." Nisa suresi, 4/31 ayeti bu gerçeği göstermektedir. Farzları yapan, büyük günahlardan da sakınan "fasık"lıkla vasıflanmaktan kurtulur. Ebu Hanife, büyük günah işleyen mümine, inkar etmediği takdirde kafir denilemeyeceğini, ancak "Fıkhu'l-Ebsad"da nefesine kötülük etmiş zalim bir mümin; "Fıkhu'l-Ekber"de ise fasık bir mümin denilebileceğini söylemiş; asla kafir ve münafık olmayacağını da beyan etmiştir (Ebu Hanife, 1981b:51; Ebu Hanife, 1981c:61; Ebu Hanife, 1981d:69; Ebu Hanife, 1981a:72).² Her şeyde olduğu gibi, Allah'ın özellikle günahkâr kullarına rahmet ve mağfiretiyle muamele etmesi hikmetin ta kendisidir. Kaderiye, Rafıza ve Hariciye gibi kelim ekolleri, Allah'ın büyük günah işleyeni affetmesini 'Sefeh' olarak görürler ve bunun hikmetsiz bir iş olduğunu iddia ederler (Ebu Mansur, 1928:242-244). Bu tarz ifadeler Allah'ın mülkü üzerindeki tasarrufunu kısıtlamasına rağmen Mutezile de bu bağlamda fikir beyan eder (Fergal, 1978:127).

İman çok önemlidir. Amelle imanı bir saymamak gerekir. Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Mesud, Muaz b. Cebel ve birçok sahabe imanın taat ile artacağına, günah ile de eksileceğine kail olmuşlardır (Akseki, 1976:47). Fakat ihtilaf lâfzîdir. İnsanları İslam'a dâhil eden şahadet getirme noktaları aynıdır. Fark, sadece insana kâmil imanı kazandıran ve şerî imanda dâhil olan amellerdedir.

Buraya kadarki izahların sonucunda günah işleyen Müslüman'ın durumunu şöyle ortaya koyabiliriz: İnkâr olmadığı sürece sırf günah işlemekle bir Müslüman kâfir olmaz (El Hamisi, 1998: 81). Bu durum günahın küçük ya da büyüklüğü ile de ölçülemez. Ancak günah mümine

¹ Bkz. Şemsettin ez-Zehabî, el Kebâir, yedinci baskı.1416 ayet ve hadislerle delillendirmeye çalışmıştır.

² Aynı hükmü başka kitaplarda da görmekteyiz. Ebu Mansur, Abdülkahir b. Tahir, el-Bağdadi, *Usulu'd-Din*, Beyrut 1928, s. 249; el-Hakemi, Hafız b. Ahmed, *Mearicü'l-Kabul Bişerhi Süllemi'l-Vusul ile İlmî'l-Usul fi't Tevhid*, Matbaatü's Selefiyye Mısır, 1983 (1404), s. 286, 289, 300.

zarar vereceğinden ondan kurtulmak durumundadır. Hucurat suresinin 9. ayetinde karşılıklı vuruşan iki gruba Allah, "Müminler", Bakara'nın 178. ayetinde "Ey iman edenler" diyerek hadiseyi anlatması gösteriyor ki, Kur'an büyük günah işleyenlere "Kâfir" demiyor ve onları, müminler vasfını vererek zikrediyor.

Burada çıkar yol, "Resul size neyi getirirse onu alın, sizi neden de sakındırırsa ondan da kaçının." (Haşir suresi 59/7) ayetiyle, "Sizi neden sakındırırsam ondan kaçının, neyi de emredersem onu da gücünüzün yettiği kadar yapınız." (Müslim, 1977/10:147, Hadis no:130) hadis-i şerifidir. Bir şair de bu konuda: "Şerri şer için değil, ondan sakınmak için öğrendim; kim hayrı tanımazsa şerre düşer." (ez-Zehabi, 1416 (h), 7) demektedir.

Şerri tanıyıp kaçınmak, hayrı tanıyıp alanına girmek, hayata geçirmek gerekir. Allah'ın yasak olan koruluğuna yaklaşılmamasını temin eden bekçi olmak Müslüman'ın görevidir. Çünkü Ebu Hanife'ye göre şirkten maada diğer günah ve hataların affedilmesi mümkündür. Fakat ne enteresandır ki, Ebu Hanife, affa kabil olan küçük günahların neler olduğunu bilmediğini ifade ediyor. (İmam-ı A'zam, (Ebu Hanife, 1981a:21-22) Bunu söylerken keyfiyet metodunu ve Gayretullah'ı nazara almış olsa gerek. Şirk koşanda tevbe edip imana gelirse onun da tevbesi makbuldür. Şirk koşarak kâfir bir halde ölenin affı yoktur. Çünkü mümin vasfına sahip değildir. Bu vasfa sahip olarak ölen günah da işlese affı kabildir. Cennete girmesi de dinen kesindir. Öte yandan Zeydilerin bir kolu yukarıdaki gibi müspet düşünürken, (el-Eş'ari, 1980: 73-74) bir başka kolu günah işleyen Müslüman'ı cehenneme layık görmekte; İbadiye ise, Allah'ın kullarına farz kıldığı her şey imandır. Her günah nimetin küfrüdür, şirkin küfrü değil; yine de günah işleyen Cehennemliktir, (Eş'arî, 1955:110) demektedir. Böylece katı bir fikir ve davranış sergilemektedir.

4.2. Yapınız - Yapmayınız Kavramlarının Özündeki Emir (Order in the Esence of "Do! / Don't do!" Concepts)

"Taat ve masiyet" birinci derecede emirle, tali derecede de yasakla alakalıdır. İtaat eden kimse emri tutan, âsi ise emri terk edendir (Cevziyye, 1986: 157). Her iki kavramda asıl olan emirle vasıf kazanmaktır. Yani itaat da, isyan da, emredilen şeyleri yapmak veya terk etmekle ortaya çıkmaktadır. Yap emri ile yapma nehyinin özünde emir birliği vardır. Çünkü ikisinde de talep vardır. Birisi yap talebi, öbürü yapma talebidir. Kur'an bu talepleri şöyle ifade eder: "Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve emredildiklerini yapan melekler vardır." (Tahrir suresi, 66/6) ve (Musa döndüğünde) "Ey Harun! Dedi. Sana ne engel oldu da, bunların dalâlete düştüklerini gördüğün vakit peşimden gelmedin? Emrime âsi mi oldun?" (Ta Ha suresi, 20/92-93) şeklinde ifade eder. Her iki ayette de aynı kavramlar emirle bağlantılı olarak beyan edilmiştir.

Amr b. el As ölüm döşeğinde iken itiraf ve nazlanma makamında şöyle diyor: "Ben, bana emrettiğin şeye âsi olan kimseyim. Fakat sen, kendisinden başka ibadete layık hak mabud olmayansın (affedersin)." Bir şair de şöyle diyor: "Sana kesin bir dille emrettim; sen ise bana âsi oldun." (Cevziyye, 1986:157). Burada emir birliği açıkça görülmektedir.

Peygamberlerin gönderilmelerinden maksat, onları gönderen Yüce Allah'a itaattir. Taat ise ancak Allah'ın bütün emirlerini tutmakla hâsıl olur. Yasaklardan sakınmak ise, emredilen şeyleri ve emirlerin gereklerini tutma noktasını tamamlamak ve pekiştirmek içindir. Emir ve yasak olarak bakıldığında bu böyledir. Ancak bir fıkhi kaideye göre Mefsedetin defi, menfaatin celbine mukaddemdir. Yani bir kötülük, bozgunculuk olmasın diye menfaat terk edilir. Buna göre Müslüman'ın

Allah'ın yasakladığı büyük günah ve haramlarından sakınması, nafie ibadetlerle Allah'a yaklaşımdan daha ehemmiyetlidir (Şemsettin ez Zehebî, 1416 (h):5).³

4.3. Emir-Nehiy Bağlamında İçsel Kontrol (Inner Control Within the Context of Order-Prohibition)

Emri yerine getirmek ibadettir. Allah'a yaklaşımdır ve en önemli hizmet şeklidir. Mahlûkat onu yapmak için yaratılmıştır. Kur'an'ın beyanı bu doğrultudadır. "Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım." (Zâriyat suresi, 51/56) ayeti bu gerçeğin odak noktasını oluşturmaktadır. Çünkü Cenab-ı Hak mahlûkatı ibadet etmek için yarattığını, Peygamberini ve Kitaplarını da bizzat zatını tanımaları ve itaat etmeleri yolunda insanları ve cinleri bilgilendirmek için gönderdiğini beyan etmektedir. Buna göre ibadet yaratılışın gayesidir. O halde insan sadece yasakları mücerret terk etmek için yaratılmamıştır. Yaratılış "yap" ve "itaat et" üzerine hamledilmiştir ve yaratılışın özünü, esasını teşkil etmektedir; "terk et" nehyi ise bu özü zedelememek içindir. Ancak ibadet tabii ki Allah'ın emrettiği şeyleri yapmak, yasaklarını da terketmekten oluşmaktadır.

Yasaklanan şeyler yokluk (adem) olması cihetiyle kendisinde kemal olmayan bir "emr-i ademidir." Emredilen şeyleri yapmak ise, istenilenin hâsıl olması için bir "emr-i vücûdîdir." (Cevziyye, 1986: 158). Verilen ve hayata gelen bütün vücud mertebeleri vukuattır, birer illet ister. Fakat verilmeyen mertebeler imkanattır. İmkanat ise, ademdir (yokluktur), hem nihayetsizdir. Ademler (yokluklar) ise; illet istemezler, nihayetsize illet gerekmez. Mesela; madenler niçin nebati (bitki) olmadık diyemezler ve şikâyet edemezler (Mektubat, 1990:264). Çünkü hangi cins olursa olsun, yokluktan kurtulup varlığa gelmesi çok önemlidir. Dolayısıyla şikâyet hakları yoktur.

Emredilen şeyler vukuat (hadise) mertebesindedir, illeti vardır, varlığa gelebilir. Yani vukuat, varlıkla yokluk arasında, varlık tarafı ağır basan ve varlığa bir vesile, bir sebeple gelen her şeydir. Onun için buna "emr-i vücûdî" denir ve uyulması gereken esastır.

Yasaklanan şeyler ise imkanat cinsindedir; yani varlığı ile yokluğu müsavidir (el-Kadı, tz, 136; Ömer, 1989:492). Bu vasıfta olan bir şey (imkanat) âdemdir ve nihayetsizdir. Bu durumda nihayetsizlik vasfına sahip olan şeyin varlığa gelme konusunda bir illete (sebebe, vesileye) ihtiyaçları yoktur. Dolayısıyla yasaklanan şeylere "emr-i ademî" varlıkla alakası olmayan bir iştir, denilmesinin nedeni budur, esas değil, tâli derecede bulunan bir olgudur. Zımında "yapma, terk et" emri bulunmaktadır; bu zımında bulunan emirden dolayı başka bir gayeyi tamamlama, kemale erdirme görevi yüklendiği için geçici olarak yasakları terk etmeye de "emr-i vücûdî" denilmesi mümkündür. Yani yasakları terk etmek esas değil, tali bir olgudur ve kötülüğü terk etme, emredilenin kemale erdirilmesi içindir. İşte bu noktada nehyin hakikati emre taalluk etmektedir. Bunlar, yasağın kelâmî açıdan ortaya konuluşunun ifadeleridir. Yoksa tali derecede demek, yapmasak da olur, anlamında değil, bir kıyastır.

Öte yandan yasaklanan şeyleri terk etmek, nefsi tutmak ve hapsetmek olduğu için bu tarz da emri imtisal etmek olduğundan "emr-i vücûdî" olarak kabul edilir. Böylece yasağın yapılmaması konusu da matlup bir olgu olarak ortaya çıkar.

³ Buna örnek olarak sahihi Müslim C.1, s.299 ve Taha Suresi 43 ve 44. ayet ve hadisine bakılabilir.

Teklif, takdir edilen şeylerle alakalıdır; sırf yokluk (adem-i mahd) ise takdir edilen (makdur) olmadığı için illeti yoktur. İlleti olmayan bir şey hakkında da teklif yapılmaz (Cevziyye, 1986:158). Buradaki yaklaşım teklif açısından dır. Yani teklifin yapılabilmesi için Kur'an ve sünnetteki yasaklayıcı emir siygaları zımnî olarak "emr-i vücûdi" bir olguyu taşımaktadır. Daha önce bahsettiğimiz imkanat dairesinde düşünülen yasaklayıcı emir sigalarının illeti bulunmadığından ve varlıkta yasakçılık bizzat maksud olmadığından, yasakları terk etmek talî derecede ve emredilen şeyleri tamamlayıcı bir mahiyet arz etmektedir. İki ayrı zaviyeden bakıldığında şunun bilinmesi zorunludur, emredilen ve yasaklanan her şey, hem inanç, hem fıkıh ve hem de ahlaki açıdan Müslüman'ı bağlayıcıdır.

Yasaklarda istenilen (matlup olan) fiilin olmaması, yokluktan çıkıp fiil haline gelmemesidir. İstenilen, eğer yasaktan sakınmak olsaydı, adam yapmadığı bir yasağı sadece düşündü, aklından geçirdi diye asi olurdu. Tıpkı geçmiş ümmetlerde olduğu gibi. Kalpten geçen şeylerden dolayı azap görmemek bu ümmete mahsus bir ikramdır. Geçmiş ümmetler gönülde geçen şeylerden mesuldüler (Müslim, 1977/I:476). Bu ümmetin, gönülde yer etmemek kaydıyla aklından geçirdiği bir kötülüğü konuşmadığı veya yapmadığı takdirde ondan mes'ûl olmayacağı Peygamber (s.a.s.) tarafından ifade ve beyan edilmiştir (Müslim, 1977/I:473. Hadis no: 201).

Bazılarına göre yasaktan maksat onun zıddı olan emredilen şeyleri yapmaktır ve bunlar takdir edilmiştir. Yani illetli olarak varlığa getirilmiş ve yapılması zorunlu ve Müslüman'ı bağlayıcıdır. Bu aslında bir sonuçtur, yani yasağın vasfı emredilene kemale erdirmektir. İşte bu sonuç itibarıyla, yasaktan maksat güzeli tamamlamak, ona pay olmaktır. Buna şu misaller verilebilir: Fuhşiyatın yasaklanması, iffeti meydana getirme ve cemiyeti iffetli hale koyma talebidir ki bu da yapılması emredilendir, zulmün yasaklanması adaleti, yalanın yasaklanması doğruluğu temin ve talep içindir ki bunlar zaten yapılması emredilen hususlardır.

Kalbe gelen bir yasağı yapma düşüncesi, mantıki bir hüküm taşımasa bile, onu Allah için terk ederse Müslüman sevap kazanır. Bunu önce de belirttik. Bu yönü ile yasak takdir sahasına girmiş, varlık kazanan fiil (fiili vücûdi) haline gelmiş, hüküm kazanmış ve terk edilip, o düşünceden vazgeçilince de Allah, Müslüman'a sevap vermiştir (Şevkânî, tz/III: 16; Kadı Beydâvî, tz/I:480; Razi, tz:25, 87). Bu konuda gücü yettiği halde, niyet ve azmini kırdığı ve işi terk ettiği için sevap takdir edilmiştir.

Ancak insan, niyet ve azmini herhangi bir engelden dolayı icra edememiş ve o kötü niyeti, içinde devam ediyor veya o kötü düşünceyi icra edememenin pişmanlığını taşıyorsa, Cenab-ı Hak bu duruma da azab takdir ettiğini Yüce Kelamında beyan etmektedir. "Gönlünüzde olanları açığa vursanız da gizleseniz de (fark etmez) Allah onunla sizi sorguya çeker, sorgudan sonra dilediğini affeder, dilediğini azab eder. Allah her şeye kadirdir." (Bakara suresi, 2/284).

Ebu Bekre (r.a.) şöyle demiştir: "Rasûlullah (s.a.s.)'den işittim, "iki Müslüman kılıçlarıyla karşılaştıkları zaman katil de maktul de Cehennemdedir" buyurdu. "Ya Rasulallah, katil böyle, ya maktule ne oluyor? Diye sordum, "(maktul) arkadaşını öldürmeğe haris (arzulu) idi de ondan." (Zebidî, 1976/I:43) diye cevap verdi.

Bunu teyid eden başka bir hadiste Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: "Bir kimse, şayet malım olsa falanca gibi amel ederdim, dese, o kişinin niyetine ortak olur ve günahta da ortak ve eşittirler." (Cevziyye, 1986:16). Böyle içsel bir azme karşı "Müşârefetü'l Hem" (Kadı Beydâvî, tz/I:480) denilen kişinin kendi kendini kontrol etmesi (selfcontrol) gibi bir özelliği yoksa asidir,

günahkârdır. Halk arasında "Allah'tan korkmasaydım onu öldürürdüm, yıkardım, yakardım, yapardım.." gibi sözler, bir oto kontrol sisteminin varlığından dolayıdır. Mesela Kur'an'da "O (kadın) andolsun ona niyeti kurmuştu. Eğer Rabbinin burhanını (zinanın fenalığı hakkındaki ilahi yasağı) görmemiş olsaydı (belki Yusuf da) onu kastetmiş gitmişti." (Yusuf suresi, 12/24).

İşte ayette işaret edilen kasdın uygulanmayışı nefsi kontrol etmenin varlığındandır. Her Müslüman mutlak surette bu kontrol sistemine az çok sahiptir. Makamı, mevkii ne olursa olsun, bu sisteme sahip olmayan bir insan, fırsat bulsun ya da bulmasın günaha karşı arzudur. Bundan kurtulmanın yolu Allah korkusu, ihlas ve tahkiki imandan oluşan bir içsel kontrol sistemini hâkim kılmaktır.

İşlenilen hatalardan vazgeçmek, yani tevbe etmek (repentance) de aslında içsel bir kontroldür. Tevbe sadece yasaklanan şeylerden değil, emredilen şeylerin terki durumunda da yapılmalıdır. Çünkü tevbe emredilenin terki, terk edilmesi gerekli şeylerin yapılması halinde zorunlu olur. Her an tevbeyle iç içe olunmalıdır. Günahlar, ya tevbe etmekle, ya iyilik yapmakla yok olur. Çünkü tevbe, Allah'ın kulları için rahmet kapılarının en genişidir. Tevbe fiillerde genel şahıslarda özeldir. Yani yapılan tevbe, adıyla bir bir saymasak da her yaptığımız hataya, günaha şamil olur, ama her kul kendi tevbesini kendisi yapar. Ancak Allah'tan af dilemek de fiillerde geneldir. Yani herkesi affetmesini Allah'tan isteyebiliriz (İbn Teymiyye, 1986:21). Ama herkes adına ayrı ayrı tevbe edemeyiz.

Allah'ın va'd ve vaidine karşı tevbenin rolü nedir? Tevbe vaidler ortadan kaldırılabılır mi? Evet, "Benim nezdimde söz değiştirilmez." (Kaf Suresi, 50/28) ayetine göre Elmalılı hem va'din hem de vaidin değişmeyeceğini söyleyerek içtihat denilecek seviyede bir noktayı nazara vermektedir. O zaman tevbeye ne gerek var? Sorusu akla gelebilir. Buna cevabı şudur Elmalılı'nın: Günahkârlar tevbe ettikleri takdirde günahlarının affedilmesi va'di bir tebdil, değiştirme değil, vaidler tahsis eden af delillerinin bir tatbiki ve bir uygulamasıdır (Elmalılı, 1935/VI:4517) demektedir. Tahsis, herhangi bir yasağı tamamen ortadan kaldırmadan veya tehdidi tamamen yok etmeden tansiyonun düşürülmesi demektir. "Kadının her tarafı haramdır." hadisi ulemaca el, yüz ve ayaklar yasağın kapsamı dışına çıkarılarak tahsis edilmiştir. Va'dlerde de durum insan lehine tahsis edilebilmektedir.

4.4. Sevap ve Günahlarda Ücret Dengesi (Prize Balance in Sawabs and Sins)

Cenab-ı Hak, emredilen şeyleri yapan kimseye sevabını en az on misli, yasakları işleyene bir günah takdir etmektedir. Kur'an bu hakikate "Kim (Allah'a) bir iyilikle, güzellikle gelirse işte ona bunun on katı, kim de bir kötülükle gelirse bu, o miktardan başkasıyla cezalanmaz. Onlar haksızlığa uğratılmazlar." (En'am Suresi, 6/160) şeklinde işaret eder.

Ebu Hüreyre şöyle demiş: "Resûlullah (s.a.s.) buyurdular ki: Allah Azîmüşşan, meleklerine: Kulum bir kötülük yapmayı gönlünden geçirirse onu hemen aleyhine yazmayın! Eğer o kötülüğü yaparsa onu bir seyyie (günah) olarak yazın! Ama bir iyilik yapmayı gönlünden geçirirde yapmazsa onu bir hasene olarak yazın! Şayet o iyiliği yaparsa on (kat) yazın! buyurdu." (Müslim, 1977/1:476, Hadis no:203).

Naslardaki hakikat bu olunca, buradaki muamelede açık bir rahmet elini görüyoruz. Allah emredilenlerin yapılmasından çok hoşnut olduğu için bu mekanizmayı böyle çalıştırmaktadır. Bazı ayetlerde sevabın yüzlerce kez katlandığı, (Bakara suresi, 2/261) bazılarında ise, sabredenlerin ecirlerinin hesapsız verileceği ifade edilmiştir (Zümer suresi, 39/10).

Şayet bir günaha karşılık bir değil de kat kat yazdırsa idi, o zaman bu günahların izalesi için gece gündüz durmadan ve yoğun bir şekilde amel etmemiz, iyilikler yapmamız gerekecekti ki buna güç yetirmemiz mümkün olmayabilirdi. Bir rahmetin gereği olan iyiliği katlama, kötülüğü ise bire bir yazma güzelliği insanların lehine işlemektedir.

4.5. Rahmete Karşı Gazap Probleminin Girdiği Alanın Darlığı ve Devamsızlığı (The Narrowness and Absence of the Area into Which Wrath Problem Enters Against Mercy)

Yasaklanandan maksat, o şeyin yok edilmesi veya hiç varlığa gelmemesidir. Yasaklanan ve yokluğu amaçlanan bir fiile niyet edilsin veya edilmesin, insan kalbine tasavvur ve plan halinde düşsün veya düşmesin, her halükarda o fiilin olmaması, varlığa gelmemesi İslam'ın talebidir.

Emredilen hususların ise oluşumları, varlığa gelmeleri niyet ve fiil olarak talep edilir. Yapılması bizzat insandan istenilen şeylerde hedef, o şeyin kuvveden fiile çıkarılmasıdır (Cevziyye, 1986:162). Buna göre emredilenin yapılması, nehyedilenin terk edilmesinden daha önemlidir. Fakat esas amaç emredileni yapmak, yasaklanana terk etmek şeklinde ikisinin de beraber hayata geçirilmesidir.

Allah'ın sevdiği şeyleri yapmak, oluşumuna yardımcı olmak, mükâfatlandırmak ve bunlara terettüp eden övgü O'nun rahmetinden; hoşlanmadığı fiilleri yapmak, karşılığını vermek ve onlara terettüp eden zem (yerme), elem ve ceza, adalet ve gazabındandır. Ancak bilinmelidir ki her zaman rahmeti gazabına galiptir.

Rahmeti, ilim, kudret, hayat, sem, basar ve ihsanı gibi zatının lazımı ve gereklerindedir (Selman, 2000:50-51). Bunun aksi düşünülemez. Buna mukabil Allah'ın gazabı rahmeti gibi kapsamlı ve Allah'tan ayrılmayan bir özellik değildir, yani Allah her zaman gazaplı olarak düşünülmez. Ama her an rahmet sahibidir ve bu vasıf O'ndan ayrılmaz. Rahmeti Zatının gereği olmasına karşın gazabı değildir. Rahmeti her şeyi kuşattığı halde, gazabı öyle değildir. Allah nefesine rahmeti yazmış, fakat gazabı yazmamıştır. Rahmeti ve rahmetinin gerekleri ve eserleri gazabına galiptir (Cevziyye, 1986:162). Kur'an ve sünnetin dilinde bunun ifadesi şöyledir: "...Kimi dilersem onu azabıma uğratarım; rahmetim ise her şeyi kaplamıştır. Onu (kötülükten) sakınanlara, zekâtı verenlere ve ayetlerimize inananlara yazacağım." (A'raf suresi, 7/156; ayrıca bkz. En'am suresi, 6/54). Ayette rahmetinin her şeyi kuşattığı ifadesi rahmetin zati bir sıfat oluşunu göstermektedir. Bunun manası ise rahmet şarta bağlı olmaksızın her an yürürlüktedir ve onunla muamele edilmektedir. Gazabını dilediği için kullanması ifadesi ise, gazabın fiili sıfatları arasında olduğuna işarettir ve her zaman kullanılmamaktadır, (Selman, 2000:30-31) yani gazabını her zaman kullanmıyor, çünkü esas maksat değildir. Sünnette ifadesi ise: "Allah (c.c), varlığı yarattığı zaman, arşının üstünde katında bulunan bir kitapta, Rahmetim gazabıma galiptir, yazmıştır." (Nasıf, tz/5:156). Rahmeti her şeyin önünde ve her şeyden daha geniştir.

Rahmetin sonuçları öfkeden doğan sonuçtan daha sevimlidir. Bunun içindir ki Allah'ın rahmetle muamele etmesi, azab etmesinden; affetmesi, intikam almasından, O'na daha sevimli gelmektedir (Cevziyye, 1986:162). Bütün bu ifadelerden anlaşılan şudur: Allah'ta hedef rahmet etmektir; intikam ve gazap etmesi ise kula bağlı tâli derecede gelen bir husustur. Allah cezalandırmayı her zaman istemez; o mekanizma bizim kesbimizle, bizim irade ve isteğimize bağlı olarak harekete geçer. Bunun kelâmı izahı yapılmıştır. Allah'a ait külli denilen kevnî, kaderi bîr irade vardır ki her şeye şamildir. Kul için

ise cüzi denilen, dini şer'i bir irade vardır. Allah'a itaat eden (mutî) hakkında bu iki irade beraber bulunur; cüz'i iradenin dilemesiyle külli irade o istek doğrultusunda harekete geçer ve o iş olur. Buna iki iradenin içtimaî denilir. Allah hem yaratır hem de hayırsa o işten razı olur. Asi hakkında ise kevnî kaderi irade münferit kalır. Yani kul kötülüğü istediği zaman o fırsat ona verilir. Ancak Allah o işten razı değildir (Selman, 2000:48). Her iki sonuçtan da kul kendisi sorumludur. Bu, insana verilmiş en güzel hürriyettir. Bu hürriyeti iyi kullanıp iyiyi alıp kötülüğü terk etmek esastır. Yani Allah kötülüğün evvel emirde yaratılmasını irade eder, ancak O kötülüğün yapılmasına razı olmaz. Onu kul kendi irade ve kararıyla istediği zaman (kesb) o fırsatı onun isteği doğrultusunda ona verir ve de onu sonucundan sorumlu tutar.

5. EMİR-NEHİY SONUÇLARININ İZALESİ PROBLEMİ

(THE PROBLEM OF REMOVING THE RESULTS OF ORDER AND PROHIBITION)

Emredilen işlerin yapılmasından doğan eserler ve sonuçlar, yasaklanan şeylerin yapılmasından doğan eser ve sonuçlardan her zaman daha güçlü ve kalıcıdır. İyiliklerin sonuçlarını yok etmenin son derece zorluğuna karşın, yasakların sonuçlarının izalesi daha kolay ve süratlidir.

Hasenat cinsinden sayılan her şey, mâsiyet cinsinden sayılan her şeyin sonuç ve eserini yok etme vasfına sahiptir. Ama yasaklanan şeyler tam olarak bu vasfa sahip değildir. Başka ifadeyle, sevap günahı izale eder fakat günah, sevabı izale edemez. Ancak iyiliği zedeler, sevabını eksiltir. Fakat yok edemez. Mesela imanın sevabını ancak imanın zıddı olan küfür ortadan kaldırabilir (İbn Teymiyye, 1986:69; Kadı, tz:643). Hatta bu alanda küfre girdikten sonra, tekrar İslam'a geri dönen kimsenin, önceki amellerinin durumu ihtilaflıdır. Dolayısıyla günah işleyen bir Müslüman'ın bu vasfını sürdürmesi esastır. Ancak günah işlediği için günahkâr bir Müslüman olarak nitelenir. Buna rağmen insanlar tarafından kınanmaları doğru değildir.

Kelamcılarının meseleye bakış açıları farklıdır. Haricîler, büyük günah işleyenin kafir olduğunu; Mürcie, imanla beraber masiyetin zarar vermeyeceğini; Cebriye, iradesi olmadığı için insanlar küfür ve masiyeti zorlama (cebri) altında işlemektedirler; Mutezile ise büyük günah işleyen imandan çıkar, fakat kafir de olmaz. Yani iman ve küfür arasında bir yerde bulunur (Nesefi, 1993:24; Maturidi, 1979:323-325; Eş'arî, 1955:124; El Bağdadî, 1928:225; Gölcük - Toprak, 1987:27; Kadı, 1988:137; Kadı, tz:105) demektedirler. Bu anlayış mutezilenin inanç esaslarındandır.

Yukarıda adı geçen kelam ekollerinin görüşlerine Kitap ve sünnet ışığında bakılmalıdır.⁴ Kendi düşüncelerine göre yorumlamışlardır. Ehl-i Sünnet ise büyük günahların, inkâr olmadığı sürece insanı imandan çıkarmayacağını (Nesefi, 1993:24; El Eş'ari, 1955:124) söylemektedir. Bu konuda ittifak vardır. Ancak günah işleyen bir Müslüman bu haliyle Ebu Mansur Matûridî'ye göre (öl. 333/944) Allah ve Resulüne eziyet etmektedir (Matûridî, 1979:324).

Ehl-i Sünnet, yukarıda zikredilen görüşlerini aşağıya alacağıımız ayetle pekiştirmektedir: "Ey iman edenler, tam bir hulûs ile tevbe edin, olur ki Allah kötülüklerinizi örter ve sizi atlatlarında ırmaklar akan cennetlere sokar." (Tahrîm suresi, 66/8). Bu ayette, günah insanı imandan çıkarsaydı, Allah günahkârın tevbesini isterken "Ey iman edenler" demezdi. Peygamber (s.a.s.) de zina ve hırsızlık yapana, içki içene mümin ifadesini kullanmıştır (Müslim, 1977/I:389). Bunun yorumu da ayetin yorumu gibidir.

⁴ Bu konuda Nisa 14, Ahzab 36 ayetleri de Nisa suresi, 4/14; Ahzab suresi 33/36.

İşlenen her güzel amel, yapılan tevbe, Peygamber (s.a.s)'in dua ve şefaati, müminlerin dua ve şefaati, (İbn Teymiyye, 1986:69), hepsi yapılması emredilen hasenat cümlesinden sayılır ve günahları izale eder. Çok sayıda ayet ve hadis aşağıda verilecek- kelam açısından değerlendirildiğinde hasenatın, masiyetin sonuçlarını yok ettiği (Taftâzânî, tz:383) sonuç ve gerçeğine ulaşılır. Allah, "el Gafur, er Rahim, el Vedûd" gibi sıfatlarının gereği iyilikleri günahlar için örtücü (mükeffir) ve izale edici (Matûridî, 1979:383) kabul etmiş ve bu hususa ayetlerde açıkça işaret etmiştir.

İbn Kayyım el Cevziyye (öl. 751/1351), günahları izale eden hasenat gurubunun yanında, bir de musibetleri saymakta, bunlara da "el Mesaibü'l Mükeffire" (Cevziyye, 1986:163) adını vermektedir. Menfi musibetler istenmez. Ancak bunlar başa gelirse onları teslimiyetle karşılayıp, müsbet hale çevirebiliriz. Hastalıklar bu guruptan sayılır. Haline şükretmeyip, sürekli halini şikayette bulunan kimsenin bu durumu günahları örtücü değil, aksine artırıcıdır.

Hasenatın günahları örttüğünü beyan eden ayet ve hadislerden bazılarını aşağıya alıyoruz. "Gündüzün iki tarafında, gecenin de yakın saatlerinde dosdoğru namaz kıl. Çünkü güzellikler (hasenat), kötülükleri (günahları) giderir. Bu iyi düşünenlere bir öğüttür." (Hud suresi, 11/114).

"Eğer yasak edildiğiniz büyük günahlardan kaçınırsanız sizin (öbür) kabahatlerinizi (unutarak, bilmeyerek ve hataen işlediğiniz küçük günahlarınızı) örteriz ve sizi şerefli bir mevkie sokarız." (Nisa suresi, 4/31).

"İşte bunlar (Cennetliklerdendir) işlediklerinin en güzellerini kabul edeceğimiz, günahlarından geçeceğimiz (günahlarını sileceğimiz) kimselerdir." (Ahkaf suresi, 46/16).

"İman edip de güzel güzel amellerde bulunanların kötülüklerini her halde (af ile) örteriz ve her halde o işlemekte olduklarının daha güzeliyle onları mükâfatlandırırız." (Ankebut suresi, 29/7).

"Habibim! O küfredenlere de ki: Eğer (sana düşmanlıktan) vazgeçerlerse geçmiş (günahları) bağışlanacaktır." (Enfal suresi, 8/38).

Ayetlerde büyük günahlardan vazgeçildiği takdirde küçük günahların, kabahatlerin, hataların bağışlanacağı beyan edilmiştir. Matûridî, "Kitabu't Tevhid" adlı eserinde küçük kabahatlerin tevbeli, tevbesiz affedilebileceğinden bahseder ve sözü Zilzal suresi 7. ayete getirerek şöyle der: Bu ayette (...kim de zerre miktar kötülük (şer) işlerse onun (karşılığını) görür.) küçük günahlara da ceza verilebileceği vurgulanmaktadır (Maturidi, 1979:324). Ayetin zahirine uygun olan budur. Fakat hayır ya da şer işleyen ifadesiyle iki taraf olduğundan, bu ayette adalet mekanizmasının mükemmel çalıştığı ve zulmün asla olmadığı nazara verilmek istenmiştir. Yoksa bu tür ayetlerde kötülüğün karşılığı mutlaka verilecek, affedilmeyecek manası çıkarılmamalıdır. Allah dilediğini rahmetiyle bağışlar, dilediğini de adaleti gereği cezalandırır. Kimse Yüce Allah'a bunun sonuçlarını ne dünyada ne de ahirette soramaz. Çünkü Kur'an'a göre Allah, yaptığından sorumlu tutulmaz, onlar ise sorguya çekileceklerdir (Enbiya Suresi, 21/23). Yani mülkünde tasarruf hakkı sadece Allah'a aittir. Önemli olan Allah'ın affetmesi, rahmetiyle muamele etmesi, hasenat cinsinden olan her şeye günahları izale etme özelliğini vermesidir. Hatta merhum Elmalılı (doğ. 1878/ öl. 1942), iyilik adı altında sürekli işlenen amellerin Allah'ın yasaklarına karşı güçlü bir nefret uyandıracağını söylüyor (Yazır, 1935/IV:454). Bu nefret günahları izale etme sebeplerinden biri haline geldiğinde, kişinin aklî olgunluğa ulaşmasına ve şuurlanmasına vesile olacaktır. Peygamber (s.a.s.)'in, hasenatın günahları örttüğüne dair olan bazı hadislerini burada

zikretmek istiyoruz: "İslam, kendinden önceki günahları yok eder, hicret de ondan önceki günahları yok eder, hac da ondan önceki günahları yok eder." (Müslim, 1977/I:454). "Bana söyleyin bakayım, eğer sizden birinizin kapısının önünden bir nehir aksa ve günde beş defa o nehirde yıkansa, üzerinde kir kalır mı? Ashabdan orada bulunanlar: Hayır, ey Allah'ın Resulü, dediler. Peygamberimiz (s.a.s.) şöyle buyurdu: Beş vakit namaz da aynen bu nehir gibidir. Allah, kılınan namazlarla hataları siler, yok eder." (Mansur, tz/I:134). Hasenatta gücün varlığı ortadadır. Bu aynı zamanda iyi amellere bir teşviktir.

Öte yandan büyük günahların affı, küfür ve şirk için iman etmeye, iman ehli olduğu halde büyük günah işleyen affı, tevbe ve istiğfara bağlanırken, bilmeyerek ve hata olarak işlenen ve devamlılık arz etmeyen küçük günahlar, Allah'ın diledikleri hakkında direkt olarak affa kabil kılınmıştır (Malürîdî, 1979:329).

Kelam okullarının görüşleri, insanın teklif önündeki sorumluluğunu ve bu çerçevede sınırlı da olsa sahip olduğu var olan hürriyetini görmezlikten gelerek, insanın değerini düşürmektedir. Ehli Sünnet ise bu sınırlı insan hürriyetini göz önüne alarak teklif önündeki değerini artırıcı orta yolu ortaya koymuştur. İnsanın, nefis sahibi olduğu konumda günah işleyebileceğini öngörmüş, tevbe ile kabil olan affın varlığı yanında, günah işliyor diye insanı kâfir saymamıştır. Ancak inkâr varsa durum değişmektedir.

Ehl-i Sünnet mukallidin imanını kabul ve makbul sayar (Bağdadî, 1927:254; Nesefî, 1993:38; EbuHanife, 1981a:17; Gelenbevî, tz:194). Çünkü kalbe ait tasdik kazanılmasını sağlayan istidlal, âlimlerin tercihi göre iman sıhhati için şart değildir (İbnü Hümmam, 1979:300-302, Nesefî, 1993:38-39). Buna göre de mukallidin imanı sahihtir. Zira herkes, tam olmasa bile, ufak tefek ve kendilerince bazı delillere sahiptir. Bir çiçek bile insan için delil teşkil edebilir. Ancak Ebu Hanife, Ebu Amr Abdurrahman Evzâî (88-157 H./ 707-744 M.), Ebu Abdillâh Süfyan Sevri (97-161 H./ 715-778 M.), İmam-ı Malik İbn-i Enes (93-179 H./ 712-795M.), diğer fakihler ve hadis âlimleri "*Mukallidin imanı sahihtir, fakat istidlali terk etmesi sebebiyle günahkârdır.*" (Sabûnî, 1988: 173) demişlerdir. Fakat bunu büyük günah olarak algılayamayız.

Mutezile'den Ebu Haşim el Cübbâî (Öİ.321/933) mukallidi, tevhid konusunda delil ve nazara (araştırmaya) sahip değildir diye kâfir addetmektedir (Bağdadî, 1927:255). Aslında bu tür görüşler indi ve düşünülmeden verilen ve insanı aşağılayan görüşlerdir. Çünkü insanların çoğunun avam olduğunu düşünselerdi, herhalde kararlarını tekrar gözden geçirmeleri gerekirdi.

5.1. Yasak ve Af Buluşmasında Hikmet

(Reason at the Crossroads of Prohibition and Forgiving)

Teklif muhatap olarak insanlar ve cinler alınmıştır. Bu teklifi, Allah'ın yapınız diye emrettiği iyilikler (me'murat), yapmayınız diye yasakladığı (menhiyat) oluşturmaktadır. Tabii bu yasaklardan daha önce serbest olup da sonradan hüküm değişikliğine uğrayanlar olmuştur. Tıpkı teferruatta zamana göre yapılan değişiklikler gibi. Ancak insanlığın var olmasıyla beraber var olan ve bu güne kadar devam eden ve de edecek olan yasaklar da vardır. Mesela içkinin serbest olduğu zamanlar olduğu bilinmektedir. Yüce Kur'an'da içki kumar gibi zararlı şeyler sonradan yasaklanmıştır (Maide suresi, 5/90). Ama adam öldürme Hz. Adem (a.s.)'den günümüze kadar yasaklanagelmiş (Nisa suresi, 4/93; Maide suresi, 5/30) ve bu yasak devam edecektir. İslam hukukundaki bazı teferruat zaman, mekân ve şartlara göre değişebilmektedir. Bütün bunlarda İnsanoğlu'nun menfaati göz önüne alınmıştır. Ama emir ve

yasaklar her devirde değişmezler arasındadır, değişimleri için dokunulamazlar.

Burada esasen işlemek istediğimiz şey, yasakların, günahların, kötülüklerin, şerlerin varlığıyla hikmeten ne kastedildiğidir. Başta Allah'ın sıfatlarının gereği olarak zıtlar iç içe yaratılmıştır. Allah'ın rahmet, mağfiret ve affının kapsamı sınırsızdır. Bu niteliklerin gereğiyle kullarına muamele etmesi için, yasakların yaratılmış olması hikmetinin bir sonucudur. Zira günah işleyen kimse tevbe ve istiğfarla Allah'ın rahmet kapısını çaldığı zaman, Allah bu kulunu başışlamaktan, çok sevinmektedir. Çünkü Allah, kulu, işlediği günahlarına tevbe ettiğinde, yitiğini bulan kimseden, çocuk sahibi olan kısır kadından ve ölmek üzereyken su bulan susuz adamdan (Cevziyye, 1986:163) daha çok sevinmektedir. Peygamber (s.a.s.) bu hususu bir hadis-i şeriflerinde şöyle açıklamaktadır: "Kulun tevbesinden dolayı Allah Telâla'nın sevinci, sizden birinizin ıssız çölde devesini kaybedip de tekrar bulduğundaki sevincinden daha fazladır. Müslim'in başka bir varyantında ise kaybolan devenin üzerinde yiyecek ve içeceği de bulunduğu, bir ağaca yaslanmış, ümitsiz bir halde iken devenin çıkagelmesinden bu adamın duyduğu sevincinden, kulu tevbe ettiği zamanki Allah'ın sevinci daha fazladır." (Nevevi, 1980/I:20).

Görüldüğü gibi kötülüklerin takdir edilmesi mezkûr ferah ve sevincin yaşanması içindir. Ancak bu mücerret bir sevinç değildir. Her zaman yükselebilmek ve alçalabilme ruhuna sahip olan, iyi ile kötü arasında sürekli mücadele ederek yetenekleri inkişaf eden, kulluğunu takınarak yasaklara karşı kesin tavrını ortaya koyan kulunun, tevbe ederek doğru yolu bulmasından doğan bir sevinçtir. Yasaklanan kötülüklerden tevbe etmek, emredilen iyilikler cinsindedir. Bunun için tevbe ile yapılan dönüş, Allah ve Resulü'ne itaati gerektirir. Kötülükleri terk edip emredilenleri yapmamak insanı itaatli yapmaz. itaat eden bir kul vasfını kazanabilmek için emredilenin yapılması, yasaklananlardan da sakınılması gerekmektedir.

Öte yandan daha önce de belirttiğimiz gibi, her şey zıddı ile bilinir. Gece olmazsa gündüzün, kötülükler olmazsa iyiliklerin, soğuk olmazsa sıcaklığın, Cehennem olmazsa Cennetin nimet olduğu ortaya çıkmaz. İşte teklif, iyi insanların ortaya çıkabilmelerine imkân sağlamak için yapılmıştır. Çünkü teklif olmasaydı, Ebu Bekr ile Ebu Cehil'i birbirinden ayırt etmek mümkün olmazdı. Teklif, mücadele ortamını getirmiştir. Bu alanda mücadele yapılarak, kimin özünde iyilik, kimin de kötülük olduğu ortaya çıkmıştır. Bu manada teklif, demircinin ocağı gibidir. Demir oraya sokulup akkor haline gelmezse içindeki işe yaramaz karışımlar ayıklanıp arı demir elde edilemez. Teklif ortamı da olmasaydı peygamberler zinciri meydana gelmez, Allah'ın sevgili kulları temayüz edemezdi. Bütün bu hikmetler için iyi ve kötünden oluşan bir teklif ortamı önümüze konulmuştur. Nefis ve şeytan da bu ayırıcı, temyiz edici ortamda mücadeleyi hızlandıran sebeplerdir.

5.2. Emirlerdeki Diriltici, Yasaklardaki Öldürücü Vasıflar (Reviving Characteristics in Orders and Fatal Characteristics in Prohibitions)

Emredilen iyilikleri yaşama imkânı kaçırılırsa, yaşanmaz hale gelse o zaman kul için arzu edilen hayat da anlamını kaybeder. Bu durum insanın yaratılış gayesine de ters düşer. Kur'an bu gerçeği anlatan ifadelerle doludur. Bu ayetlerden bütün bir teklifi nazara veren şu ayet son derece önemli ve anlamlıdır: "Ey inananlar! Hayat verecek şeylere sizi çağırdığı zaman Allah ve Resulü'ne (onların çağrılarına) uyun." (Enam suresi, 8/24).

İnsanlara hayat verecek şeyler hakkında tefsirciler çeşitli yorumlar getirmişler, bunlardan Katâde, insana hayat verecek şeyin Kur'an olduğunu, Süddî, İslam olduğunu, İbnü İshak ve Urve b. Zübeyr, cihad olduğunu söylemişlerdir (Şevkânî, tz/II:290; İbnü Kesir, II: 95). Adı geçen her bir kavram insanı ihya eden, ona hayat veren ve aynı zamanda bu kavramlar, Allah ve Resulü'ne cevap teşkil eden önemli hususlardır. Ancak bunu geneller ve teklif çerçevesine sokarsak, daha kapsamlı ve isabetli olur. Çünkü insanlara hayat veren şeyler, Allah ve Resulü'nün emir ve yasakları arasındaki dengede saklıdır. Şüphesiz ki onların her emrinde bir hikmet ve hayat vardır. Müslüman bu diriltici emirlerde temsil yeteneğine fazlasıyla sahiptir: "*Hakiki bir temsil yeteneğine sahip olmak için, mutlak hakikatle aramızda mevcut olduğu rivayet edilen yetmiş bin perdeyi yırtmak için (insanı kâmil olma yolunda bütün aşamaları katetmek için) dünyaya geldik. İbadet ve tefekkür de bunun vesilesidir. Bu perdeler yırtılır. Peygamberler için yırtılmıştır. Veliyullah için de yırtılmıştır.*" Müminler olarak görevimiz hakikatle aramızda bulunan gaflet perdesini Allah'ın yap dediklerini yaparak, yapma dediklerinden de azami derecede içtinab ederek yırtmaktır. Bunun için varız. O zaman, "*Ey iman sahipleri! Yeniden tecdid-i iman ediniz.*" (Meriç, 2005:135).

İnsanların, şükretme makamında bulduklarını açıklayan başka bir ayette şudur: "*Ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine insanlar arasında yürüyebileceği bir ışık verdiğimiz kimse, karanlık içinde kalıp ondan hiç çıkmayan kimse gibi olur mu?*" (Enam suresi, 6/122). Ölülük, cehalet, bilgisizlik ve hidayetsizlikle açıklanmış (Şevkânî, tz/II: 159; İbn Ebi'l İz, 1988:274), ölümlerin en büyüğü sayılan bu menfi kavram ve vasıflardan insanın kurtarılıp diriltilmesi, Kur'an ve sünnetin öngördüğü hayata kavuşturulması, onun nasıl bir lütfе uğradığını ve bu iyiliğin karşılığının ancak şükür olduğunu göstermektedir. Şiirlerin dili de bu yöndedir: "*Cehalet, sahibi yaşarken ölmektir. Cahillerin cesetleri daha yaşarken sanki kabre girmiştir. Eğer bir insan ilimle dirilmemişse, o haşri ve neşri olmayan sonsuza kadar bir ölüdür.*" (Şevkânî, tz/II:159).

Allah'ın emirlerini terk ederek, hatta inkâr ederek hidayet zincirinden kopan tamamen boşluğa düşer ve Kur'an'ın nazarında ölü kabul edilir. İnkârcıların konumlarını belirleyen Yüce Kur'an'ın bakış açısı şudur: "*Onlar, diriler değil ölülerdir. Ne zaman diriltileceklerini de bilmezler.*" (Nahl suresi, 16/21). "*Bil ki sen, ölümlere işittiremezsin, arkasını dönüp kaçmakta olan sağırlara da daveti duyuramazsın.*" (Neml suresi, 27/80). Bu ayette inkârcılar ölümlere teşbih edilmiştir. Ölümler her sesi işittikleri halde cevap veremedikleri gibi, his ve akıl fonksiyonlarını kaybetmeleri nedeniyle cevap verme, hakkı görme özelliğini kaybetmişlerdir (Şevkânî, tz/III, 150-151). Peygamber (s.a.s) Bedir'de müşriklerin ölümlerine, Allah'ın vâidîne, azabına ulaşmış olduklarını sormuş, ashabın "*ya Rasûlallah onlar işitir mi?*" diye sormalarına karşı "*evet, onlar beni işitiyorlar, fakat cevap verme izinleri yoktur*" buyurmuştur (Zebîdî, 1976/10:153).

Yasaklananların yapılması sahibi için bir hastalıktır. Günahkâr bir Müslüman olmak, yaşarken ölmek addedilen inkârdan daha hayırlıdır. Ancak Allah ve Rasûlü'nün emirlerini tutmak gerçek hayattır, dirilmektir. Herkes işitir; fakat esas olan tefsir diliyle işitmektir. Yani "*Simâa Kabulün*" işitilene kabullenmek ve hayata geçirmek amacıyla işitmektir. İşitemeyenlerin kulaklarında ise küfrün pası gözlerinde dalâletin perdesi vardır (İbn Kesir, tz/II:682).

İnsana hayat veren, Allah ve Rasûlü'ne icabet etmek; helak eden ise tevhidin zıddı küfürdür. Küfür iki dünyada da karanlıktır. Hidayete eren Batılılar buna, koyu karanlık manasında "darkness" adını

verirler ve onları en çok hayıflandıran da bu karanlık içinde geçirdikleri ömürleridir.

5.3. Emir-Nehiy Arasındaki Teşvik Dengesi (Promotion Balance Between Order and Prohibition)

Allah ve Rasûlü'nün yapınız diye emrettikleri şeylere, genelleyerek bakıldığında, bunların terk edilmesi insanın helakini iktiza ettiği halde, yasaklarda esas itibarıyla bu yoktur. Tabii ki yasakların terki çok önemlidir. Daha önce söylediğimiz gibi, tevbe ile günahı terk etmek Allah'ı sevindirir. Bu, yasakların, iyiliklerin kemal bulması konusunda en büyük pekiştirici olmalarındandır.

Emredilenlerin zamanında ve titizlikle yapılması, yasaklanan her şeyin terk edilmesini hükmen istediği halde, yasakların terk edilmesi, emredilen şeylerin yapılması düşüncesine sevk etmez. Mesela Kur'an'da: *"Sana vahyedilen Kitabı oku. Namazı da dosdoğru kıl. Çünkü namaz edepsizlikten ve akıl ve şeriata uymayan her şeyden alıkoyar. Allah'ı zikretmek elbette en büyük ibadettir. Ne yaparsanız Allah bilir buyrulmaktadır."* (Ankebut suresi, 29/45). Ancak ibadetler yapıldığı takdirde yasağın terki, terk eden kimseye felah ve kurtuluş getirir, şeklinde Kur'an'da ifadeler mevcuttur. Mesela içki ve kumarı yasaklayan ayetin hemen sonunda bunlardan vazgeçiniz ki kurtuluşa eresiniz (Maide suresi, 5/90) kaydı vardır. Burada yasağı terk edenin itaat etmeye dönmesi umulduğu içindir. Çünkü itaat edene "muti", isyan edene "asi" ve hem itaat hem de isyan edene, bir yönden "muti" bir yönden "asi" (İbni Teymiyye, 1986:61) denilmektedir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz; itaat etmek insanı kötülüklerin terkine sevk ettiği halde, sırf kötülüklerin terki, genelde itaate yöneltmez. Çünkü hiçbir kötülüğü yapmadığı halde, namaz kılmayanların sayısı bir hayli kabarıktır.

5.4. Emir ve Nehyin Girdiği Alan Problemi (The Area Problem into Which Order and Prohibition Enter)

Allah'ın yapılmasından hoşlandığı (me'murat) denilen şeyler Yüce Allah'ın sıfatlarıyla, yapılmasından hoşlanmadığı (menhiyat) adı verilen şeyler de yaptığı, tesir ettiği, yarattığı (mefulatıyla) ilgilidir. Bu son derece dakik (ince) konuyu açmak gerekirse şunu söyleyebiliriz: Bütün yasaklar şerdir. Şer ise şere götürür; yapılması emredilen her şey hayırdır. Hayır, ise hayra götürür. Hayırlar Allah'ın elindedir, kötülükler ise değildir. Kur'an'da buna şöyle işaret edilmiştir. *"Hayır, yalnız senin elindedir."* (Al-i Imran suresi, 3/26). Ayette şerrin zikredilmemesi değişik beyanlara tabidir. Kadı Beydâvî'nin ifadelerine göre, ayette yalnız hayır kelimesinin zikredilmesi şerre galip geldiği içindir. Çünkü külli ve genel bir hayrın olmadığı yerde cüzi şer de yoktur. Başka bir izahında, edebe mugayir olmasından, Allah "hayır da şer de onun elindedir" manasında şer kelimesini ayete eklememiştir. Ancak aynı ayette "şüphesiz ki sen her şeye gücü yetensin" (Al-i Imran suresi, 3/26) ifadesinin içinde zaten şerrin varlığı da ifade edilmiştir (Kadı Beydâvî, tz/I:154; Sabunî, 1981:16). Çünkü gücün kapsamı hayrı da şerri de yaratmak cihetiyle içine almaktadır. Fakat bütün bu izahlara rağmen hayrın, rahmetin galebesi açıktır.

Kötülükler, şerler Allah'ın sıfatları, fiilleri ve isimleri arasına girmez. Onlar sadece Allah'ın yaratması kapsamındadır (Cevziyye, 1986:165). Daha açığı, Allah iyilikleri yaratıyor ve onların yapılmasını, bütün sıfatlarının ve rızasının gereği olarak kullarından istiyor. Şerleri de Allah yaratıyor (mefulatıdır), fakat onların yapılmasını kullarından talep etmiyor. Çünkü kötülükleri istemesi sıfatları, rahmet ve rızasıyla çelişir. Allah ise noksan

işlerden münezzehtir.

Kul kendi iradesiyle kötülükleri yapınca, cebr (zorlama) olmaksızın onun kesp sahasına giriyor ve bu yüzden de onların sonuçlarından mesul oluyor. Hayırlar Allah'a nispetle de kula nispetle de hayırdır. Fakat şer kula nispetle şerdir, yarattığı, halikı olduğu için Allah'a nispetle şer değildir. Çünkü şer olsun hayır olsun yaratması hikmetten hali değildir.

Allah hayırların işlenmesinden hoşlandığı gibi, şer ve kötülüklerin terkinden de hoşlanır. Ama bir ölçü olarak bakıldığında emirler her bakımdan şerlerin, yasakların önünde gelir.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER (CONCLISION AND RE COMMENDATIONS)

Her şey insanı ilgilendirdiği ve her şeye insan konu edildiği için, olumlu veya olumsuz her hüküm insana yöneliktir. Başta Kur'an olmak üzere ilahi kitaplar onun için indirilmiş, sünnet onun için tedvin edilmiş, İslami ve beşeri hukuklar hep onun için yapılmıştır. İtikadı, amelî ve ahlakî alanlar hep onun için düzenlenmiştir. Sosyolojik ve psikolojik davranış biçimleri hep insan için oluşturulmuştur.

Teklif çerçevesinde Kur'an ve sünnetin en önemli muhatabı olan insanı, kelam ekolleri ele almış, emir ve yasak, taat ve isyan, günah ve sevap, saadet ve şekavet dikeyinde nerede bulunduğunu belirlemeye çalışmışlardır. Kur'an ve sünnetin ışığında ortaya koydukları yorumlarında bazen sığ bazen de çok derin ihtilaflar mevcuttur. Kimisi insana hürriyet tanımış, kimi daraltmış, kimi hürriyetin kapılarını ardına kadar açmış, kimi de kıymetli hürriyeti insana layık görmemiş ve ortadan kaldırmıştır.

Emir ve nehiy çizgisinde bulunan insan, esas olarak inkâr bataklığına girmediği sürece, ehl-i kible olarak küfrüne kail olmak son derece yanlış ve tehlikelidir. Maalesef kelimacılar bu konuda da farklı yorumlar içindedirler.

İyilikler ve kötülükler büyük ve sonsuz hikmetlere binaen yaratılmış, açılan dünya İmtihanında oluşacak başarı, bu ikili arasında sağlanabilecek denge ile mümkündür. İki dünyanın da saadeti bu dengeye bağlıdır. Aklın hâkim kılınması iyiliklerin yapılmasını, aklın his ve heyecanlara mahkûm ve mağlup olması ise günaha atılacak ilk adımı oluşturur. Bunun için akli Kur'an ve sünnetle beslemek ve sulamak gerekir. Emredilenleri esas ve öz olması itibarıyla yapılmakla beraber, işlenen günah içinde -hele ısrar da varsa- çok ince bir çizgi vardır ki o çizgiyi aşmak imanı sarsabilir. Bu nedenle her ne kadar yasakların terki, iyiliklerin kemalini artırmak için ise de, amaçlı olarak bütün kötülüklerin terki için yapılan gayret ve mücadele de mukaddestir, matluptur ve Allah'ı hoşnut eder.

İnkâr olmaksızın günah işleyen kimse iman ehlidir ve Müslümanlık vasfı devam ediyor demektir. Bunun aksini söylemek Ehl-i Sünnet alanının dışına çıkmaktır. Uygulama olarak günahkâr kabul edilen veya yanlış değerlendirmeler sonucu öyle sanılan ve haklarında sû-i zan edilen insanları dışlamamak gerekir. Böyle olduğu sanılan insanlara aksine maddi-manevi yardımda bulunmak faydadan hali değildir ve bu asil davranış Kur'an ve sünnetin gösterdiği ana hedef ve öğretisidir. Emir ve nehiy konusunda en doğru ve orta yolu, Ehl-i Sünnet kelimacıları izlemiş, böylece Kur'an ve sünnete en içten sadakatlerini göstermişlerdir. Mutezile, Cebriye, Mürcie, Hariciler ve diğerlerinin niyetleri ne olursa olsun, yorumları insan şeref ve haysiyetiyle bağdaşmamaktadır.

İnkârdan, şüphelerden ve hatta bu alanla ilgili en ufak bir imadan bile sakınarak Ehl-i Sünnet'in yolunda yürümek, emirlere kucak açmak ve onları hayata geçirmek, yasaklara ise sırt çevirmek ve kapıları

kapatmak Allah ve Rasûlü'ne verilecek en güzel cevap ve insanın bizzat kendisi için en arzulanana sonuçtur.

KAYNAKLAR (REFERENCES)

1. Akseki, A.H., (1976). İslam Dini. Ankara: Diyanet Yayınları.
2. Abdülaziz, M.S., (2000). Muhtasarı'ul Es'ileti Ve'l Ecvibeti'l Usûliyye Ale'l Akideti'I Vasıtiyye. Riyad.
3. Abdülvehhab, H., (1986). İlmü Usuli'l Fıkh. Kahire.
4. Aliyyü'l Kari, S.M., (1979). Şerh Fıkhı'l Ekber. (Tercüme Yunus Vehbi Yavuz). İstanbul.
5. Aydın, M., (1987). Din Felsefesi. İzmir.
6. el-Bağdâdî, Abdü'l Kahir b. T., (1927). Usûlü'd Din. Beyrut.
7. el-Cevziyye, İbnü Kayyim, (1986). el Fevâid. Beyrut.
8. Müslim, Sahih, (1977). tercüme Ahmed Davudoğlu). İstanbul.
9. İbn Ebi'l İz, (1988). Şerhu'l Akideti't Tahaviyye. Beyrut.
10. Yazır, M.H., (1935). Hak Dini Kur'an Dili. İstanbul.
11. Eş'arî, Ebu'l Hasen Ali b. İsmail, (1955). el Lüma Fir Red Ala Ehli'z ZeyâğVe'l Bida'. Mısır.
12. el-Eş'arî, Ebu'l Hasen Ali b. İsmail, (1980). Kitabu Makâlâti'l İslamiyyin ve İhtilafi'l Musallin. Pakistan.
13. Fergal, Yahya b. Haşim Hasan, (1978). el Üsesü'l Menheciyye Libinai Akideti'l İslamiyye. Kahire.
14. Gelenbevî, İsmail, (tsz).Haşiyetü Gelenbevî Ale'l Celal.(Erzurum İlahiyat Fakültesi 297.44 / C. 34 H. Numarada kayıtlı.)
15. Gölcük, Ş. ve Toprak, S., (1987). Kelam Ders Notları. Konya.
16. El Hamisi, Dr. Muhammed b. Abdirrahman, (1998). Şerhu'l Akideti't Tahaviyyeti'l Müyessere. Riyad.
17. Ebu Hanife, Numan b. Sabit, (1981a). el Âlim ve'l Müteallim, (Tercüme Mustafa Öz). İstanbul.
18. Ebu Hanife, Numan b. Sabit, (1981b). Fıkhı'l-Ebsad, (Tercüme Mustafa Öz). İstanbul.
19. Ebu Hanife, Numan b. Sabit, (1981c). Fıkhı'l-Ekber, (Tercüme Mustafa Öz). İstanbul.
20. Ebu Hanife, Numan b. Sabit, (1981d). Risale Ebu Hanife ila Osman el-Betti, (Tercüme Mustafa Öz). İstanbul.
21. Ebu Hanife, Numan b. Sabit, (1981e). el-Vasiyye, (Tercüme Mustafa Öz). İstanbul.
22. el-Kâdî, Abdülcebbar b. Ahmed, (1988). Şerhu'l Usuli'l Hamse. Mektebetü'l Vehbe.
23. el-Kâdî, Abdülcebbar b. Ahmet, (tz). el Münye ve'l Emel. Mısır.
24. el-Lekanî, Abdüsselam b. İbrahim, (1955). İthafu'l Mürid bi Cevhereti't Tevhid. Mısır.
25. Emin, M., Ali Carim, (tz). el Belağatu'l Vadiha. Mısır.
26. Hudari Bek, Muhammed, (1987). Usulu'l Fıkh. Beyrut.
27. İbnü Hümmam, Kemal, (1979). Şerhu'l Kitabı'l Müsayere. İstanbul.
28. Kâdî Beydâvî, Nureddîn Ebu Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed, (tz). Envaru't Tenzil ve Esraru't Te'vil. İstanbul.
28. Küçük, H., (1974). İslam ve Batı Felsefelerinde Sistematik Problemler. İstanbul.
29. İbn Kesir, İmaduddin Ebu'l Fida İsmail b. Kesir, (tz). Muhtasar Tefsir-i İbni Kesir (İhtisar eden Muhammed Ali Sabuni).
30. Küçük, H., (1974). Mukayeseli İslam ve Batı Felsefelerinde Sistematik Problemler. İstanbul.
31. Ebu Mansur, Abdülkahir b. Tahir, (1928). et-Temimi el Bağdadi Usulüddin. Beyrut.
32. Mansur Ali Nasıf, (tz). et Tac el Camı' Li'l Usûl. Fi Ehadisi'r Rasûl. İstanbul.
33. Mâtûridî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, (1953).

- Risale Fi'l Akaid. İstanbul.
34. Mâtûridî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, (1979). Kitabu't Tevhid. İstanbul.
  35. Mektubat, (1990). İstanbul.
  36. Meriç, Ü., (2005). İslamiyet'e Layık Müslümanlar Olmamız Lazım. (Söyleşi Makalesi). Köprü Dergisi. sayı 91. İstanbul.
  37. el-Midânî, Abdurrahman Hasan Habenneki, (1997). el Akidetü'l İslamiyye ve Üsesüha. Dimeşk.
  38. Muhammed Ahmed Abdülkadir, (1988). el Fikru'l İslami Beyne'l İbtidâi ve'l İbdai. İskenderiye.
  39. Muhammed Ali Sabuni, (1981). Saffetüt Tefasir. Beyrut.
  40. En-Nesefi, Ebu'l Muin Meymun b. Muhammed, (1329). Bahru'l Kelam Fi Akaid-iEhli'l İslam. Konya.
  41. En Nesefi, Ebu'l Muin Meymun b. Muhammed, (1993). Tebsiretü'l Edille Fi Usuli'd Din. (Prof. Dr. Hüseyin Atay'ın tahkik ve talikiyle). Ankara.
  42. Nevevi, Muhyiddin, (1979). Riyazu's Salihin. (Tercüme Hasan Hüsnü Erdem). Ankara.
  43. Nureddin, es Sabuni, (1988). el Bidaye Fi Usuli'd Din. (Tercüme Bekir Topaloğlu). Ankara.
  44. Er Razi, Fahrudin Muhammed b. Ömer, (tz). Mealim-ü Usuli'd Din. Mısır.
  45. Es Seyyid, Muhammed, (tz). Muhtasar Sahih-i Müslim. İstanbul.
  1. Şemsettin ez Zehebi, (1416). Muhtasaru'l Kebair. (Takdim Abdurrahman Salih Mahmud). Daru'l İbni'l Abadi.
  46. Eş Şevkani, Muhammed b. Ali b. Muhammed, (tz). Fethu'l Kadir El Cami' Beyne Fenni'r Rivayeti ve'd Dirayeti Min İlmi't Tefsir. Beyrut.
  2. Taftazani, Saduddin Mes'ud b. Ömer, (tz). Şerhu'l Akideti'n Nesefiyye. İstanbul.
  47. Taftazani, Saduddin Mes'ud b. Ömer, (1989). Şerhu'l Mekasıd. Beyrut.
  48. Taylan, N., (1983). Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi. İstanbul.
  49. İbn Teymiyye, (1986). Ahkamu Usati'l Mü'minin. Kuveyt.
  50. Ülken, H.Z., (1983). İslam Felsefesi. İstanbul.
  51. Wolfson, H.A., (2001). The Philosophy of the Kelam, (Tercüme Kasım Turhan, Kelam Felsefesi). İstanbul.
  52. Zebidi, Zeynüddin Ahmed b. Ahmed, Abdüllatif, (1976). Tecridü's Sarih Muhtasaru Sahihi Buhari. (Tercüme Ahmet Naim). Ankara.
  53. Ebu Zehra, Muhammed, (1973). Usulu'l Fıkh. (Tercüme Abdülkadir Şener). Ankara.
  54. Zeydan, A., (1999). el Veciz Fi Usuli'l Fıkh. Beyrut.
  55. el Kadı, Abdülcebbar b. Ahmet, (1988). Şerhu'l Usüli'l Hamse. Mektebelü'l Vehbe.